

BENGI LÁSZLÓ

ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

A társadalmi tér konstrukciója a 20. század első harmadának regényirodalmában

Összefoglaló

A történetvilág fogalma olyan narratológiai megközelítést kínál, amely értelmezhetővé teszi a társadalmi tér létrejöttét az elbeszélésben. A társadalmi feltételek a szereplők számára olyan lehetőségeket nyitnak meg vagy zárnak el, amelyek éppúgy kölcsönhatásban állnak a történetvilág narratív megalkotásával, mint az identitásképzés kulturális kondícióival. Az írás két regénynek, Kosztolányi Dezső *Aranyrákány* és Schwalb Miklós *Fiú a konyhából* című művének a példáján mutatja be a fenti szempontok alkalmazhatóságát.

Kulcsszavak: posztklasszikus narratológia, történetvilág, szociokulturális mobilitás, identitásképzés.

Az elbeszéléselemélet klasszikus irányjai előszeretettel összpontosították figyelmüket a történet és elbeszélés viszonyából adódó olyan kérdésekre, mint például a narratív események elrendezése vagy a történések bemutatásának távlatára. Ehhez mérten a magukat nemegyszer posztklasszikus narratológiai vizsgálódásokként megjelölő – valójában igen sokszínű – elméleti törekvések igyekeznek ennél tágabban megszabni a narratívák elemzése által lefedett kutatási kérdések körét. David Herman például – eltávolodva a többek közt Genette által kijelölt, strukturalista gyökerű szempontoktól, melyek idő, mód és hang hármas

fogalmi rendszere mentén igyekeztek megragadni a narráció sajátosságait – négy alapvető elemét különbözteti meg az elbeszélésnek (Herman 2009).

A történetmondás helyzete, több aspektussal is bíró szituáltsága, illetve az elbeszélés vázát adó események elrendezése mellett Herman legalább ugyanekkora hangsúlyt fektet a világalkotás narratív módjára, amelynek következtében az elmondott események egy sajátosan kialakított, időbeli változásokon keresztülmenő történetvilág részét képezik, annak keretei között értelmezhetőek, továbbá arra a tapasztalatra, amelyet a történetvilágot megváltoztató (és fönntartó) események a szereplőkben és különösképpen az elbeszélést megértő olvasóban kiváltanak. A történetvilág vizsgálata során a kiindulópontot Nelson Goodman szemiotikai rendszerekre vonatkozó elemzései képezik, amelyek során a filozófus hangsúlyozza, a világalkotás mindig már létező világok újraalkotását jelenti különböző (nem csak az elbeszélésekre jellemző) transzformációs eljárások révén (Herman 2009: 109–111). A Herman által immár konkrétan említett további irányok közül, amelyek ösztönzőként hatottak az elbeszélésekben fölépülő történetvilágok leírására, irodalmi szempontból alighanem a lehetséges világoknak – szintén az analitikus bölcséletben gyökerező, nem éppen új keletű, de időről időre újra előtérbe kerülő – elmélete érdemelhet kitüntetett figyelmet (elsősorban Thomas Pavel, Lubomír Doležel és Marie-Laure Ryan munkásságára hivatkozva lásd Herman 2009: 120–122).

Nem tartom lehetetlennek, hogy a David Herman által megidézett elméleti megközelítések az analitikus bölcséleti hagyományban elhelyezhető, illetve javarészt abból kiinduló módszertanával állnak összefüggésben, hogy Wolfgang Iser munkásságát ebben a vonatkozásban nem, csak könyve más pontján említi. Pedig Isernek a repertoár és stratégia fogalmai mentén fölépített közelítése (Iser 1978: 53–105) több hasonlóságot is mutat a történetvilágok hermani elméletével, illetve bizonyos szempontokból megelőlegezi-megerősíti azt. Amiben azonban Iser különbözik, az az, hogy olvasáselméletének átfogó keretét nem az angolszász analitikus filozófiából, hanem a kontinentális fenomenológiai hagyományból

bontja ki, végső soron tehát Husserl – és részben természetesen az őt követő Roman Ingarden – bölcséleti munkáira alapozva gondolatmenetének nem csekély részét.

Iser nem állt meg annál a föltevésnél, hogy a világ meg- vagy újraalkotásának eseményét a választás és összekapcsolás elemi gesztusaira vezesse vissza. Emellett annak a leírására is kísérletet tett, ahogy a választás alapját adó repertoár és az összekapcsolás műveleteit meghatározó stratégia a fenomenológiai vizsgálódásokban nemegyszer megjelenő horizontszerkezetbe ágyazódik. Így az elbeszélés által megalkotott világ előtérbe állított motívumai az olvasói tudás háttére előtt válnak értelmezhetővé, a kitalált művek befogadását részben mint világok (avagy azokról kialakított szemléleti módok) egymással való viszonyának mérlegelését téve megragadhatóvá. Mindennek természetesen olyan fikcióelméleti következményei vannak, melyek szerint az irodalmi szöveg elemei nem támaszkodhatnak közvetlenül a mindennapi világról kialakított tudásra, hanem – Herman kifejezéséhez nyúlva vissza – a műben megképződő történetvilágra utalnak (referálnak), s csak ezen keresztül hozhatók összefüggésbe a világ mindennapi ismerete által kijelölt horizonttal.

Tekintettel arra, hogy a világalkotás műveletei során szükségszerűen módosul is az, ami az elbeszélés részévé válik, egy irodalmi mű – hacsak föladvá irodalmi jellegét nem válik publicisztikai példázattá – mivoltánál fogva nem szolgálhat az őt körülvevő valóság (egészének vagy egyes elemeinek) leírásával és mérlegre tételével. Elhamarkodott lenne azonban a következtetés, mely szerint az irodalmi művek számára ebből adódóan tehát nem adatik meg a reflexió vagy akár a kritikai viszony kialakításának lehetősége. Annak ugyanis, hogy Iser az olvasás folyamatához egyfajta fenomenológiai fogalomrendszer keretén belül közelít, további elméleti következményei is vannak. Nevezetesen az, hogy az így körvonalazódó elmélet összefüggésbe hozható a husserli fenomenológiából kiinduló megfontolások széles körével, többek között a fenomenológiai alapú – nem kis részben Alfred Schütz munkássága nyomán kibontakozó – társadalomtudományi elképzelésekkel is. Márpedig ennek keretei között a Berger

és Luckmann szerzőpáros híres könyve már címével is a valóság társadalmi felépítésének tételét állítja föl (Berger & Luckmann 1967). Ebből pedig az adódik, hogy nemcsak a történetvilág tekinthető az elbeszélés által megalkotott világnak, hanem ehhez hasonlóan a mindennapi tudás, avagy valóság is társadalmilag felépített. Ami igazán érdekes tehát, az nem az eltérő világok elemeinek azonossága vagy különbsége, hanem a világ (szociális és/vagy fiktív) konstruáltságából adódóan a valóságról való tudás létrejöttének mechanizmusai közötti hasonlóságok és eltérések mintázata.

Egyszerűen fogalmazva, az irodalmi művek nem az őket körülvevő valóság részeinek vagy egészének, hanem e valóság(ok)ról való beszédnek, a társadalmi tér konstrukciós móduszainak (kritikai) reflexióját kínálják a befogadók számára. Schwalb Miklós alább tárgyalandó regénye tehát elsősorban nem a munkásság (nagy gazdasági világválságból adódóan kilátástalan) helyzetéről ad képet. Legalábbis ez az (egyébként lehetséges) értelmezés a regény tendenciózus voltát, azaz hibáit, didaktikusság-kiszólásait állítaná akaratlanul is előtérbe. A regény viszont nemcsak úgy olvasható, mint amely a korabeli társadalmi jelenségekről tájékoztat, hanem úgy is, mint amely a társadalomról való beszéd egy lehetséges (azaz nem aktuális, amennyiben háttérként megjelenő) módját, az erről való mindennapi tudás társadalmi megképződésének kölcsönviszonyokon alapuló folyamatát veszi górcső alá. Az egyértelműen kötelező értékítélet így persze nyitottá, pontosabban viszonylagossá válik, csak hogy cserében a világ időközben bekövetkezett megváltozása, jelentős átrendeződése sem teszi érvénytelenné a történetvilágot konstituáló mechanizmusok mérlegelését. Teszem azt, az „Akasszátok föl a királyokat!” sor jelentősége sem merül ki a – sokak számára alighanem elfogadhatatlan alternatívaként megjelenő – gyilkosságra történő fölszólításban. Éppen ellenkezőleg, ez a Petőfi-sor megítélésem szerint éppen akkor és annyiban igazán érdekes, amennyiben nem következtetünk belőle a királygyilkosság szükségességére.

Alighanem az intencionalitás fenomenológiai elemzésben feltárt szerkezetéből is adódik, hogy a reflexió ennek nyomán kibontakozó tapasztalata mindenkor

tartalmazza az önreflexió mozzanatát is, és viszont. Különösen erőteljesen érvényesül ez az elbeszélés esetében, amennyiben a regény – különösképp Bahtyin elgondolása nyomán – mindenekelőtt önnön beszédmódjának reflexiójával, sőt kifejezetten kritikájával szolgál (vö. Bahtyin 1997: 46–53). Ebből is adódhat egyébként az erős, ámde igencsak paradox hatással bíró paródia, amely önnön álláspontját, sőt önnön létét feláldozva tesz nevetségessé, saját magával együtt, egy benne aktualizálódó beszédmódot. Hasonlóképpen, az elbeszélésben formálódó szociális identitáskonstrukciók nem választhatók teljességgel le a megidézett beszédmód(ok)ról. Más szavakkal a történetvilág jellemzői és a szociális identitás elbeszélésben fölrémlő távlati olyannyira nem függetleníthetők egymástól, hogy ennek hatása alól az elbeszélői szöveg alakítása sem vonhatja ki magát.

A történetvilág társadalmi felépítésének néhány alapvonását két regény példáján keresztül igyekszem megvilágítani, amelyek – megszületésüket tekintve mintegy tíz év különbséggel – egyaránt Szabadkához is kötődnek, jóllehet rögvest távolságot is teremtenek a vajdasági várostól azáltal, hogy azt másképpen vagy egyáltalán nem nevezik meg. Kosztolányi Dezső könyvként 1925-ben megjelent *Aranysárkány* című műve Sárszegen játszódik, a 20. század elején, még jócskán az első világháború előtt. Schwalb Miklós *Fiú a konyhából* című, 1934-ben napvilágot látott regényének történetvilága időben nem különül el élesen megjelenésének idejétől. Kosztolányi alkotása – még ha nem is mindenki tartja remekműnek – a magyar irodalom fontos és ismert regényei közé tartozik, Schwalb munkáját nehezen lehetne remekműnek kikiáltani. Ugyanakkor új kiadásának utószavában Faragó Kornélia – egyszerre hangsúlyozva a regény helyhez és időhöz kötött kiindulópontját, illetve az elbeszélés ezen túllépő általános tapasztalatát – joggal véli úgy: „A szakmát váltó, tehetséges és harcos publicista igazi regényt írt a harmincas évek szabadkai figuráiból. Képes volt átlépni a tapasztalaton, s ha nem is teljesen hibátlanul, de irányt választani,

megadni a hangnemet, szembenézni a szerkezeti kívánalmakkal” (Faragó 2017: 193).¹

Schwalb regénye fölött persze könnyen napirendre lehet térni úgy, mint amely a kor társadalmi problémáit paradox módon föltáró alkotások egyik (nem is legsikerültebb) példája, hiszen benne a „főszereplő a munkanélküli, ennek a kornak legjellegzetesebb »terméke«, az éhező szakács” (Majtényi Mihály sorait idézi Faragó 2017: 199). A regény bántóbban didaktikus részein ugyan segíthet valamennyit, hogy a társadalmi igazságtalanságok jogosnak érezhető, de inkább politikai, semmint irodalmi érdekű megfogalmazásai általában a főszereplő szólamához, nemegyszer belső morfondírozásait megnyilvánító magánbeszédeihez kötődnek, csakhogy a regény elején még többször is az elbeszélő szólamát teszik publicisztikai ízűvé. Például a legelső, még a főszereplő fellépését megelőző, terjedelmileg arányosan összefogott, így közel sem hatás nélkül való konyhai életkép kapcsán a narrátor nem tud ellenállni efféle tanulságok megfogalmazásának: „Az élet erőszakoltan hullámszik a magas konyhában, a pénzvágy ad mindennek fölös lendületet. [...] Nincs étvágyuk, mert a robot belevetette magát az idegszálaikba, éppen úgy, mint az unalmas konyhaszag” (Schwalb 2017: 9, 11).

A naturalizmus hagyománya is sejthető az erős szexuális ösztönkésztetések visszatérő kiemelésében, a póre nemi vágy hangsúlyozásában (például rögvést a regény elején: Schwalb 2017: 13) vagy a „vér erejének” mint a viselkedést magyarázó erőnek, tipizáló-determinisztikus kényszerűségnek az említésében (Schwalb 2017: 24–25). Jóllehet e visszatérő motívumok nem mentesek némi egysíkúságtól, és egy idő után szinte unalmassá is válnak, a regény a figyelmes olvasás során ellenpontozza ezt a tapasztalatot azzal, ahogy az ösztönös nemi vágy föléledései és kielégítései nemritkán éppúgy robotszerű működésekben öltenek testet, mint amiképpen a napi munkavégzés – vagy később annak hiánya – megjelenik. Mindeközben ráadásul a regény sajátosan el is játszik saját

---

¹ Itt szeretnék külön is köszönetet mondani Faragó Kornéliának, hogy fölhívta a figyelmet Schwalb regényére.

regényszerűségével, az elbeszélői hagyományhoz fűződő kettős-ellentmondásos viszonya révén: „Új élet. Az életet igazán nem lehet újakezdeni. Ezt csak a regényírók találták ki, hogy valami vigaszt lopjanak be a sötétben tapogatózók lelkébe” (Schwalb 2017: 30, lásd még a szerelem kapcsán 55). Másutt a film poentírozott, magával ragadó és érzelmekre ható elbeszélésmódja minősül narkotikumnak János szemében: „Ócska nyárspolgár vagyok – állapítja meg –, minden hülyeségnek bedülök. A film valósággal megmérgezi az ember lelkét. Kellemes csomagolású sztrichnin. [...] Éppen ellenkezője az életnek. Narkotikum...” (Schwalb 2017: 79). Ezek a sajátos értelmezési kontrasztlehetőségek arra irányíthatják a befogadói figyelmet, hogy a *Fiú a konyhából* nem próbálja meg felszámolni vagy nem létezőként föltüntetni azt a közvetettséget, amely a történetvilág kapcsolatát meghatározza az őt megalkotó elemek irányában, áthelyezve ekként a hangsúlyt a világalkotás megidézett módozatainak reflexiójára.

Talán nem vall túlzott elfogultságra, ha úgy vélem, hogy Kosztolányi regénye sokféle értelmezői megközelítésnek teret enged. Ezzel szemben Schwalb regénye esetében alighanem nagyobb szerepe van a választott befogadói szempontnak abban, hogy a mű inkább bizonyul laposnak vagy párbeszédképesnek. Érdemes figyelemmel lenni arra, hogy mindkét mű főbb szereplői többségükben igen fiatalok: Novák Antal osztályának diákjai érettségiző fiatalemberek, Schwalb főhőse, Stern János pedig 23 éves, és a vele kapcsolatba kerülő, társas környezetét alkotó szereplők is jórészt hozzá hasonló korúak. Ez a sajátosság azt sejteti, a (szociális) identitás formálódása mindkét regényben jelentős kérdésnek bizonyul, amely pedig ekként nem függetleníthető az elbeszélés alakításától sem. Jóllehet természetesen általában véve is érvényes, hogy a Herman által megkülönböztetett szempontok egymással szorosan kapcsolatban állnak az elbeszélés során, hogy történetvilág formálódásában nagy szerepet betöltő hősök életkori jellemzői ezt még erőteljesebben kiemelhetik.

Herman már említett gondolatmenete Goodman nyomán a világalkotás öt általános eljárását veszi sorra (Herman 2009: 110). Alább röviden a szociális

identitás konstrukciójával összefüggésbe hozható négy konkrétbb szempontot mutatom röviden be. Ugyan ezek általánosabb szemiotikai stratégiák alá is besorolhatóak lennének, ám így éppen az válna közvetettebbé, amit kiemelni szeretnék, vagyis a narratív elemeknek az identitásalkotással való korrelációja. A társadalmi határok tapasztalatának, a fegyelmezés módozatainak, az „intézményesített” szokásoknak és az ezzel szorosan összefüggő szereplői attitűdöknek, valamint a kínálkozó alternatív utaknak és pozícióknak a kérdését veszem sorra. Minthogy Kosztolányi regénye jól ismert, így azt rövidebben, elsősorban Schwalb művével összevetésben említem.

Az elbeszélés során a szereplők igen gyakran érzékelnek olyan határokat, amelyek gátolják a különböző társadalmi rétegek közötti átjárást, és így alapvetően hozzájárulnak egy sajátos hierarchia megteremtéséhez. Ennek sajátos, ugyan nem teljesen következetes, de érzékletes metaforája a kirakatüveg, amely elválasztja a lehetséges vásárlókat a boltban dolgozó, oda nem igényeik kielégítésére betévedő munkásoktól: „Mégis elindul az utcán, az aranybetűs cégtáblák alatt, az áruval tömött, mindent elnyelő kirakatok előtt, amelyek mögött robotos proletárok várják az esti zárást, amikor mélyebben beszívhatják a szabad levegőt és a folyó felől áramló nyári vízszagot” (Schwalb 2017: 15). A fal másutt a főhős és középosztálybeli szerelme között magasodik: „Jolán egy drága kislány... úgysem lehet az enyém... hagyjuk az egész bolondságot... csak egy fal választ el tőle...” (Schwalb 2017: 151). A szerelemben általában véve is erősnek tetszik a társadalmi hierarchia leképeződése: „Mit akarok egy ilyen finom úrilánnytól, én a szakács, az ételszagú ember, aki csak a retkes lábú mosogatólánynak kell, aki nem is tudja, mit kezdjen a leheletfinom selyemkombinéval?!” (Schwalb 2017: 72). Stern János kétségei Turi Dani alakját is fölidézhetik Móricz *Sárarany*ából, miközben azt is jelzik, a határok tapasztalata erősen belsővé tett, a szereplői attitűdöktől nem elváló mozzanat.

A János életében korábban megjelenő, szintén középosztálybeli Tini ugyanakkor maga is úgy tűnik föl, mint aki félig-meddig önként vállalt periferikus társadalmi helyzetben mozog, részint a helyzetét érintő szokások részleges

figyelmen kívül hagyása folytán: „Nekem nem udvarolnak, engem a fiúk nem szeretnek, azok közé a nők közé tartozom, akik kívül állnak a búvőkörön. Hogy miért nem szeretnek a férfiak? [...] Magam sem tudom, mi ennek az oka. Talán mert a »nehéz esetek« közé sorolnak. Azt mondják, a nő maradjon a főzőkanálnál, én pedig elvi ellensége vagyok a főzőkanálnak” (Schwalb 2017: 38). A konvenciók hasonló határt képező ereje mutatkozik meg János számára akkor, amikor Tini a szüleivel jelenik meg a kávéházban: „micsoda butaság, mintha egy nő nem mehetne egyedül a kávéházba, ahol annyi ember van együtt. De még akkor is, ha egyedül lennének... konvenciók, ismerősök összesűgása, mind butaság” (Schwalb 2017: 51).

Kosztolányinál az érettségi olyan, nagy hatású társadalmi intézményként jelenik meg, amely kapuként szolgál az úri világba. Ezt jelképesen is kifejezi az érettségi vizsgával sikertelenül próbálkozó Liszner Vili kívülmaradása az érettségi banketten. A határ annak ellenére sem léphető át, hogy frissen úrrá lett osztálytársai – mintegy még nem szokván hozzá újonnan megképződött helyzetükhöz, valamint nem értvén a kudarc sajátos lélektanát – meghívják volt társukat az ünnepségre. Később így Vili fizikailag is a bankett kivilágított helyszínén kívül maradva, a sötétben megbújva figyel a mulatságot: „Mindnyájan fölálltak s a gyertyalámpák táncoló fényében észrevették Vilit, ki egy fatörzs mögött ólálkodott valami ismeretlen alakkal” (Kosztolányi 2014: 373). A cselekmény szintjén ezt természetesen indokolja, hogy ekkor vetődik föl Novák megveretésének – itt még valóra nem váló – szándéka. A jelenet azonban a történetvilágban megalkotott társadalmi hierarchiában a nem csupán önként vállalt kívülmaradásnak, a társadalmi kirekesztettségnek is jelképe.

A fegyelmezés különböző módozatai értelemszerűen az *Aranyáskönyv* lapjain jelennek meg változatosabb formákban. A gimnáziumi tanárok eltérő módszerekkel igyekeznek kordában tartani a diákokat, ki a régi iskolának, a testi fenytésnek a híve, ki erélytelenül engedékeny, és így nem is igazán tölti be tanári hivatását, mások, így Novák is köztes helyet próbálnak elfoglalni, ami mintegy ellentétes hatást vált ki, leginkább álságossá teszi a maga hierarchikus helyzetének

önkéntes relativizálásában tetszelgő tanár viselkedését, és valójában megerősíti a továbbra is fönnálló, nyomatékos elvárásokat. Novák magatartása ráadásul nemcsak diákjai, de lánya felé is hasonlóképp kétarcúnak bizonyul, a közvetlenségre törekvést rendre a hatalomgyakorlás nyílttá, következtelenségükben önkényessé váló gesztusai ássák alá.

Schwalb regényének eltérő helyzetéből adódóan – nem említve a munkahelyi fegyelem magától értődő, de a regényben egyébként nem végletesen szigorúként megjelenő motívumát – leginkább az önfegyelmzés belső késztetései érdemelhetnek figyelmet. Ennek példájául szolgálhatnak János kilátástalan helyzetben kavargó, a pénztelenség múltbeli tapasztalatát felidéző, a hazatérésnek mint menekülési-kilépési útnak a hiábavalóságát jelző gondolatai: „meccsre akarsz menni, mikor itthon éhesek vagyunk... Anna... nem kell! de ízléstelenül öltözől!... megtanultál táncolni?... nincs pénzem egy feketére a kafában...” (Schwalb 2017: 127).

Másutt, bár a megszólalónak nem célja a megalázás, a tréfásnak szánt megnyilatkozás valójában a társadalmi különbségek megerősítését vonja maga után, az eltérő cselekvési helyzetnek és lehetőségnek a nyomatékosításaképp. Amikor Jolán moziba szeretne menni Jánossal, és előre megveszi a jegyeket kettejüknek, így tiltakozik az ellen, hogy a fiú kifizesse a jegy árát: „Semmi köze ehhez... még az kellene – durcásan kötekedik Jolán –, munkanélkülinek hallgatás a helye...” (Schwalb 2017: 160). A mondatok öntudatlanul is arra figyelmeztetik a másikat, hol a helye. János tiltakozását mindeközben árnyalja, hogy amikor a vele folytatott viszony miatt korábbi szeretőjét, Mancit elbocsátották szállodai állásából, a lány is elutasította a fiú anyagi segítségét, ám János – kihasználva Mancsi pillanatnyi elfordulását – mégis nála hagyott egy bankjegyet. A történet későbbi pontján pedig minden látszólagos tiltakozása dacára elfogadja, hogy a maga is kitarzott Mancsi kitartsa őt, majd hogy az amatőr focicsapat lelkes támogatójától – szabálytalanul – pénzzel segítse ki őt mint munkanélküli csapattagot.

A lépten-nyomon megtapasztalt társadalmi határoknak mindkét regényben megjelenik intézményesített formája is. Az *Aranysárkány*ban ilyen a cselekmény egyik fontos eseményét alkotó érettségi, míg a *Fiú a konyhából* a doktor megszólítás társadalmi jelentését és jelentőségét idézi meg. A strandon János egyik barátja az éppen megismert lányok előtt doktorként mutatja be barátját, aki a váratlan fordulattól érezhetően „megijed, hogyan kerül ide a doktori titulus” (Schwalb 2017: 36). A társadalmi élet helyszíneinek öltözködési előírásai szintén lehetséges gátakat emelnek a találkozás elé. A kávéház teraszán vagy az előtt találkat adó Tini úgy magyarázza később e fura vagylagosságot: „Hát igen, megmondom, azért írtam azt, mert úgy gondoltam, hogy nincsen olyan ruhája, amiben ide eljöhete” (Schwalb 2017: 53).

A szereplői attitűdök sok esetben megfelelnek az ilyen módon társadalmilag megjelenő elvárásoknak, belsővé téve, elsajátítva azokat. A hierarchia erős érzése munkál például Manciban, aki „azt hiszi, a hivatalnok valami felsőbb lény. Egyszerű, de tiszta gondolkozású agya megérzi, hogy János sokkal, sokkal feljebb van nála” (Schwalb 2017: 70). Érdekesebbek azonban azok a példák, amelyek a szereplők transzgresszív, társadalmi határokat áthágó törekvéseit mutatják fel, egyúttal a határok áthágásának lehetőségét és lehetetlenségét is mérlegelve. A munka nem véletlenül nem tartozik ezek közé az esetek közé, annál inkább a szerelem, a bűn és a tanulás.

János a lelkes önművelők közé tartozik, jóllehet a gimnáziumból, a hatodik osztályból kimaradt. Egyaránt jellemzi az olvasás iránti vágy és az olvasottak iránti (igaz, a ponyvaízű műveket sem mellőző) érzékenysége: „Huszonhárom éves vagyok, tele lendülettel, és egy kis műveltség is ragadt rám a könyvtári könyvből, amelyet gyerekkoromban kiolvastam.” (Schwalb 2017: 23). Az olvasás azáltal is a világban elfoglalt helyzetből való kitörés lehetőségeként jelenik meg, hogy János műveltsége révén tudja fölkelteni Tini érdeklődését. A lány szintén az olvasmányai hatására nem utasítja el a fiút, mikor lelepleződik a hazugság, és kiderül, hogy János nem doktor, hanem szakács. Más kérdés, hogy Novák haladó tanítási elveihez hasonlóan a lány hozzáállása is valamelyest álszentnek bizonyul,

amelyet leginkább az idegen egzotikuma iránti érdeklődés látszik táplálni: „életemben sohasem láttam élő szakácsot. Eddig valami cselédfélének képzeltem őket” (Schwalb 2017: 53).

A határok átlépését sejtető-felvető attitűdök nem igazán bizonyulnak sikeresnek. Ugyanakkor a regényekben megjelennek olyan alternatív utak, amelyek a maguk ambivalenciája révén a kitüntetettnek tetsző társadalmi pozíciók érvényét is erősen kétségessé teszik. Az *Aranysárkány*ban Csajkás Tibor, miután megszőkteti Novák lányát, szülei nemesi életmódját folytatja, amely azonban nem mentes a vidékiességtől és az unalomtól. A tanárát megverő Liszner Vilit apja magángimnáziumba küldi, ahol végül érettségit tud szerezni, bár az események hatására élete érezhetően megtörik, a korábban szenvedéllyel űzött sportban is sikertelenné válik. A Novák megveretését, lánya szökését kiteregető szennylap félalvilági szerkesztőjével azonban – még ha megvetéssel is, de – a tanári kar „üzletet” köt, Novák Antal öngyilkossága után pénzzel vásárolva meg a további hallgatást. Schwalb Miklós regényében Mancini jár be hasonló utat. Elbocsájtása után ugyan kitartott lesz, jó pénzért testét bocsátja áruba, később mégis a hierarchia magasabb fokán alkalmazzák újra a szállodában.

A történetvilág társadalmi viszonyainak megalkotása mindkét regényben kettős hangsúllyal történik. Egyszerre érzékelhető a társadalmi rétegek közötti határok ereje, és válik ugyanakkor ambivalenssé és kétségessé az így kijelölt értékszerkezet. A különbségeket esetenként intézményesített, társadalmilag rögzített formák teszik szilárdabbá, miközben némelykor még nyomatékosabbnak érződnek a belsővé tett, elsajátított és ekként rendre újraélt társadalmi attitűdök. Ez a sajátos kettősség mindkét regény elbeszélésmódjában nyomot hagy, méghozzá annak a klasszikus narratológia által kiemelt, időbeli vonatkozásában is. Kosztolányi regénye visszatekintő távlatból íródik, amelyet az utolsó két fejezet időbeli törést követő előreugrása tesz nyomatékosá, egyúttal kegyetlenül ironikussá: nincs olyan életpálya a regényben, amely legalább valamelyest ne veszített volna az ifjonti remények ragyogásából. Az *Aranysárkány* ezáltal mintegy párhuzamos, egymást leleplező valóságokat állít egymás mellé. Schwalb

Miklós regénye más, szokatlanabb narratív formát választott: jelen idejű elbeszélést olvasunk, amelyet kikövetkeztethető időbeli előreugrások tagolnak. A jelenbeliség egyszerre teszi hangsúlyossá a szereplői attitűdök alakulásban létét, valamint kérdésessé a változás lehetőségét. Ahogy a szereplői életutak Kosztolányinál és Schwalbnál más módon, de egyaránt elvesztik távlatosságukat, ez egy olyan elbeszélésmóddal is összekapcsolódik, amely nem képes kialakítani az időviszonyok kiegyensúlyozottságát.

Bibliográfia

- Bahtyin, Mihail 1997. Az eposz és a regény: A regény kutatásának metodológiájáról. Ford. Hetesi István. In: Thomka Beáta (ed.) *Az irodalom elméletei III.* Pécs: Jelenkor. 27–68.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas 1967. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge.* London: Penguin Books.
- Faragó Kornélia 2017. „Szabadság, szabadság és szabadság”: Regény a felszabadulás lehetetlenségéről. In: Schwalb Miklós. *Fiú a konyhából.* Újvidék: Forum. 193–200.
- Herman, David 2009. *Basic Elements of Narrative.* Chichester, UK – Malden, MA: Wiley–Blackwell.
- Iser, Wolfgang 1978. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Kosztolányi Dezső 2014. *Aranysárhány: Kritikai kiadás.* Sajtó alá rend. Bengi László & Parádi Andrea. Pozsony: Kalligram.
- Schwalb Miklós 2017 [1934]. *Fiú a konyhából.* Újvidék: Forum.

The Construction of Social Space in Hungarian Novels of the First Third of the 20th Century

László Bengi, Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities Institute of Hungarian Literature and Cultural Studies

Abstract

The concept of storyworld offers a narratological approach to the interpretation of the construction of social spaces in literary narratives. The social circumstances of characters open up or close down possibilities that are being formed in relation to the narrative building up of the storyworld, as well as to the cultural conditions for identity formation. In the essay, two novels – *Aranysárkány* (*Golden Kite*, 1925) by Dezső Kosztolányi and *Fiú a konyhából* (*Boy from the Kitchen*, 1934) by Miklós Schwalb – serve as examples for the application of the above-mentioned interpretative perspectives.

Keywords: postclassical narratology, storyworld, sociocultural mobility, identity formation.

Konstrukcija društvenog prostora u romanima prve trećine 20. veka

Laslo Bengi, Univerzitet Lorand Etveš, Filozofski fakultet, Institut za mađarsku književnost i kulturološke studije

Sažetak

Koncept sveta priče pruža nam jedan naratološki pristup za interpretaciju konstruisanja društvenih prostora u književnim narativima. Društvene okolnosti likova otvaraju ili zatvaraju mogućnosti koje se formiraju u odnosu na narativ koji konstituiše svet priče, kao i kulturne uslove za formiranje identiteta. U tekstu se, kroz primere dva romana, *Zlatni Zmaj* Dežea Kostolanjija i *Dečak iz kuhinje* Mikloša Švalba, prikazuje primenjivost gore navedenih perspektiva.

Ključne reči: postklasična naratologija, svet priča, socio-kulturalna mobilnost, formiranje identiteta.